

Ethnobotany of Kadkan Rural District: Women's Indigenous Knowledge in Classification and Use of Wild Plant Species

Oliya Shakiba¹, Mohammad Javad Safaei*^{1✉}, Mosareza Gharbi^{2,3},
Mohammad Reza Vaezi-Kakhki^{3,4}

1. Department of Geography and Rural and Urban Planning, Faculty of Geography and Environmental Sciences, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

2. Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

3. Ethnobiology Core, Research Center for Geographical Sciences and Social Studies, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

4. Department of Biology, Faculty of Science, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

Abstract

In the process of local community development in Iran, local wisdom and particularly women's indigenous knowledge have largely been overlooked, despite their significant potential to serve as a foundation for endogenous and sustainable development. Owing to its unique natural and cultural context, the Kadkan Rural District in Torbat-e Heydarieh County provides an appropriate setting for studying and documenting women's indigenous knowledge of wild plants within the framework of endogenous development. The present article, which forms part of a broader research project, specifically focuses on the identification, description, and analysis of women's indigenous knowledge concerning wild plants in the Kadehkan region. Employing a qualitative approach based on participant observation, direct observation, and in-depth interviews, the study found that local women classify wild plants into two principal categories, namely "garden herbs" and "mountain herbs." In total, 63 species of wild plants were identified and grouped according to their functions into three categories: food and nutritional, medicinal and therapeutic, and practical-economic. Within the food and nutritional category, plants were examined as indigenous flavorings, ingredients for traditional beverages, native fruits, and traditional foods. In the medicinal and therapeutic category, 30 species with diverse healing properties were documented, which women use in the form of poultices, herbal distillates, zift, decoctions, and pastes to treat ailments such as bone fractures, dental abscesses, infections, and stomach pain. In the practical-economic category, plants are utilized in traditional tool-making, construction activities, and the polishing of clay ovens. The findings indicate that the indigenous knowledge of Kadkan women represents a valuable repository of experience, lifeworld knowledge, and adaptation to the natural environment. As the primary custodians of this knowledge, women play a pivotal role in conserving biodiversity, ensuring food security, and promoting the health and well-being of the local community.

Keywords: Women's Indigenous Knowledge, Sustainable Rural Development, Wild Plants, Kadkan Rural District.

Received: 2026-04-01

Revised: 2026-05-18

Accepted: 2026-05-19

Published: 2026-06-02

Corresponding author's email: mj.safaei@hsu.ac.ir

Publisher: Hakim Sabzevari University

Author(s) retain the copyright and full publishing rights

Cite this Article:

Shakiba, Oliya., Safaei, Mohammad Javad., Gharbi, Mousareza & Vaezi-Kakhki, Mohammad Reza. (2026). Ethnobotany of Kadkan Rural District: Women's Indigenous Knowledge in Classification and Use of Wild Plant Species. *Journal of Research in Ethnobiology and Sustainable Development*. 1(1): P. P.

[10.22034/jresd.2026.578762.1016](https://doi.org/10.22034/jresd.2026.578762.1016)

Extended Abstract

1. Introduction

Indigenous knowledge of rural women, particularly regarding ethnobotany, constitutes a vital cultural and ecological asset in local communities, often overlooked in mainstream development processes. Exogenous development approaches in Iran have led to the marginalization of indigenous knowledge and the underestimation of women's roles in natural resource management. The Kadkan District in Torbat-e Heydarieh County is a region with a rich history of utilizing wild plants. This study aims to document and analyze the indigenous knowledge of women in this area regarding wild plants and their role in sustainable rural development.

2. Materials and Methods

This qualitative study employed an ethnographic methodology. The target population consisted of indigenous residents of the Kadkan District. Snowball sampling was used, and ultimately, 19 experienced individuals, primarily elderly women and local healers, were selected as key participants. Data collection tools included semi-structured interviews, direct observation, and participatory observation during the plant growth seasons (spring and summer). The researcher accompanied participants in field activities, such as gathering and processing plants, to obtain accurate data. The qualitative data obtained from interviews and field notes were coded and categorized using qualitative content analysis.

3. Results

This study resulted in the identification and documentation of indigenous knowledge regarding 63 species of wild plants among the women of Kadkan District. These plants were first classified into two broad groups based on indigenous taxonomy: "Garden Weeds" and "Mountain Weeds." Subsequently, they were analyzed and categorized into three main functional domains: "Food-Nutritional," "Medicinal-Therapeutic," and "Practical/Economic Applications." The detailed findings are as follows:

A. Food-Nutritional Applications: This category represents the most extensive part of the indigenous knowledge, comprising 36 plant species divided into four sub-categories:

1. Plants as Native Flavorings: In this sub-category, 8 species were identified that serve as spices and flavorings in local cuisine (e.g., *Hyssopus officinalis* L., *Thymus* spp., *Echinophora platyloba* DC., and *Ferula assa-foetida* L.).

2. Plants as Base Ingredients for Native Beverages: This sub-category includes 12 species of plants used to prepare infusions, local teas, and syrups (e.g., *Cistus atriplitifolius* Lam., *Rheum palmatum*, *Stachys lavandulifolia* Vahl, , and *Arctium lappa* L.).

3. Plants as Native Fruits: This group consists of 7 species whose fruits or edible parts are consumed fresh or made into jams (e.g., *Crataegus* sp., *Prunus avium* L., *Amygdalus lycioides* Spach, and *Malva* spp.).

4. Plants as Native Foods: In this group, 9 species were identified that serve as primary ingredients in traditional dishes such as bread, Katoub (dumplings), Kokoo, and Ghormeh Sabzi (e.g., *Eremurus spectabilis* M.Bieb., *Allium stipitatum* Regel., *Allium fistulosum* L., and *Portulaca oleracea* L.).

B. Medicinal-Therapeutic Applications: In this domain, 10 key plant species were identified with specific therapeutic properties. They are used in various forms such as distillates, decoctions, poultices, herbal pastes (Zifet), and plasters to treat various ailments, including bone fractures, stomachaches, skin diseases, and infections (e.g., *Ephedra viridis* Coville, **Ferula assa-foetida* L., *Thymus piperella* L., and *Portulaca oleracea* L.).

C. Practical and Economic Applications: This category encompasses the use of plants in industry, tool-making, and traditional technologies, which is further divided into three sub-categories:

1. Traditional Tool-Making: The use of plants like *Xanthium spinosum* L. (So) for constructing house roofs, baskets, and oven liners, and the use of *Ephedra viridis* as a substitute for cement in building materials.

2. Handicrafts: The utilization of plants such as *Peganum harmala* L. (Spanj) for making decorative hangings and *Eremurus spectabilis* for manufacturing oil containers and natural glue.

3. Traditional Technologies: This includes extracting natural dyes from the roots of *Berberis vulgaris* and *Cistus atriplitifolius* for dyeing, using Apricot wood and Wild Rosehip roots to dye and harden goat skins for cheese making, producing homemade soap using Chamomile and Marshmallow, and preparing natural hair gel from the *Astragalus gossypinus* Fisch plant (Katira).

4. Conclusion

The indigenous knowledge of Kadkan women, beyond plant identification, includes complex skills in processing and sustainable use of natural resources. This knowledge serves simultaneously as a cultural capital and a biosphere-friendly tool for livelihood. Given the risk of erosion of this knowledge among younger generations, documentation is essential. It is suggested that this knowledge be integrated into rural development programs, eco-tourism initiatives, and local education to preserve cultural identity and unlock its economic potential for sustainable development.

5. Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

6. Author Contributions

All authors share equal responsibility for the content of this

Oliya Shakiba

<http://orcid.org/0009-0000-3598-4351>

shakiba@hsu.ac.ir

Mohamad javad Safaei,

<http://orcid.org/0009-0008-4197-1897>

mj.safaei@hsu.ac.ir

Mosareza Gharbi

<http://orcid.org/0000-0002-6132-2746>

mr.gharbi@hsu.ac.ir

Mohammad Reza Vaezi-Kakhki

<http://orcid.org/0000-0001-6378-8331>

vaezi@hsu.ac.ir

7. Conflicts of Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

8. Acknowledgement

The authors sincerely appreciate all the women of Kadkan Rural District who cooperated in conducting this research.

گیاه‌قوم‌شناسی دهستان کدکن: دانش بومی زنان در طبقه‌بندی و کاربرد گونه‌های گیاهی خودرو

علیا شکیبای^۱، محمدجواد صفایی^۲، موسی‌الرضا غربی^۳، محمدرضا واعظی‌کاخکی^۴

- ۱- گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی و شهری، دانشکده جغرافیا و علوم محیطی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران
- ۲- گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.
- ۳- هسته میان رشته‌ای زیست قوم‌شناسی، مرکز پژوهشی علوم جغرافیایی و مطالعات اجتماعی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.
۴. گروه زیست‌شناسی، دانشکده علوم پایه، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

چکیده

در فرآیند توسعه اجتماعات محلی در ایران، خرده‌های محلی و به ویژه دانش‌های بومی زنان عموماً مورد غفلت قرار گرفته‌اند؛ در حالی که همین دانش می‌تواند خود مبنایی برای توسعه درون‌زا و پایدار باشد. دهستان کدکن در شهرستان تربت حیدریه، با توجه به بسترهای طبیعی و فرهنگی خود، مکان مناسبی برای مطالعه و مستندسازی دانش بومی زنان در حوزه گیاهان خودرو در چارچوب توسعه درون‌زا است. مقاله حاضر بخشی از نتایج پژوهشی در چارچوب مذکور است. در این میان، متن حاضر به صورت مشخص بر احصا، توصیف و تحلیل دانش بومی زنان منطقه کدکن در مورد گیاهان خودرو متمرکز است. پژوهش پیش‌رو با استفاده از روش کیفی و مبتنی بر فنون مشاهده مشارکتی، مشاهده مستقیم و مصاحبه‌های عمیق با مشارکت‌کنندگان سامان یافته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زنان کدکن گیاهان خودرو را به دو دسته اصلی «علف‌های باغی» و «علف‌های کوهی» طبقه‌بندی می‌کنند. در مجموع، ۶۳ گونه گیاهی خودرو در منطقه شناسایی شد که بر اساس کارکرد در سه گروه «خوراکی-غذایی»، «دارویی-درمانی» و «کاربردی-اقتصادی» دسته‌بندی گردیدند. در حوزه خوراکی-غذایی، گیاهان در چهار مقوله طعم‌دهندگان بومی، پایه نوشیدنی‌های بومی، میوه‌های بومی و خوراک‌های بومی بررسی شدند. در حوزه دارویی-درمانی، ۳۰ گونه با خواص درمانی متنوع شناسایی شد که زنان از آن‌ها به روش‌هایی همچون تهیه ضماد، عرقیات، زیت، جوشانده و خمیر برای درمان بیماری‌هایی نظیر شکستگی استخوان، آبسه دندان، عفونت و دل‌درد استفاده می‌کنند. در حوزه کاربردی-اقتصادی نیز از گیاهان در ابزارسازی‌های سنتی، ساختمان‌سازی و صیقل دادن تنور بهره‌برداری می‌شود. نتایج پژوهش حاکی از آن است که دانش بومی زنان کدکن گنجینه‌ای ارزشمند از تجربه، زیست‌جهان و سازگاری با طبیعت است. زنان به عنوان کلیدداران اصلی این دانش، در حفظ تنوع زیستی، امنیت غذایی و سلامت جامعه محلی نقش محوری دارند.

کلیدواژه‌ها: دانش بومی زنان، توسعه پایدار جوامع روستایی، گیاهان خودرو، دهستان کدکن

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۲

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۱۲

ناشر: دانشگاه حکیم سبزواری

ایمیل نویسنده مسئول: mj.safaei@hsu.ac.ir

نویسنده(گان) حق نشر و حقوق انتشار کامل را حفظ می‌کنند.

نحوه ارجاع به این مقاله:

شکبای، علیا، صفایی، محمدجواد، غربی، موسی‌الرضا و واعظی‌کاخکی، محمدرضا. (۱۴۰۵). گیاه‌قوم‌شناسی دهستان کدکن: دانش بومی زنان در طبقه‌بندی و کاربرد گونه‌های گیاهی خودرو. پژوهش‌های زیست‌قوم‌شناسی و توسعه پایدار، (۱): صفحه

۱- مقدمه

جریان توسعه در ایران عموماً جریانی برون‌زا بوده (Rezvani, 2001: 25) و کمتر از درون جامعه ایرانی نشأت گرفته است. چنین روندی سبب شده بخش مهمی از صورت‌بندی‌های مفهومی مرتبط با امر توسعه در ایران بر نامتقارنی و نامتوازی آن تأکید کنند (anbari, 2016: 174). این صورت‌بندی‌ها عمدتاً بر غفلت پروژه‌های توسعه از زمینه‌ها و بسترهای فرهنگی و تاریخی جامعه ایرانی تمرکز دارند. در این چارچوب، یکی از مهم‌ترین عناصری که نادیده گرفته شده، خرده‌های محلی و دانش‌های بومی مردم ایران است؛ دانش‌هایی که حاصل سال‌ها تجربه زیسته نسل‌های متمادی در زیست‌بوم ایرانی به شمار می‌آیند. این در حالی است که توجه به چنین میراث دانشی می‌تواند ظرفیتی ارزشمند برای توسعه درون‌زا فراهم آورد.

در روند نادیده‌انگاری این ذخایر فرهنگی و دانشی، می‌توان گفت زنان و خرد و دانش بومی آنان بیش از سایر گروه‌ها در معرض تهدید و آسیب قرار گرفته‌اند. به عبارت دیگر، زنان روستایی در بستر توسعه برون‌زا بیش از هر گروه دیگری با نادیده انگاشته شدن تجارب و دانش‌شان مواجه شده‌اند. توسعه برون‌زا موجب حاشیه‌ای شدن هرچه بیشتر این گروه‌ها در حیات اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی ایران شده است. بر اساس آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد یکی از مجراهای مهم حرکت جوامع محلی به سوی توسعه‌ای متوازن و معنادار، بازگشت و مراجعه به خرده‌ها و دانش‌های بومی است؛ خرده‌هایی که در صورت توجه، می‌تواند نویدبخش جامعه‌ای باشد که گروه‌های مختلف اجتماعی در آن به طور فعال در حیات اجتماعی و اقتصادی خود مشارکت دارند. پژوهش حاضر معنای اخیر را از مسیر توجه به دانش بومی زنان کدکن در حوزه گیاهان خودرو پی می‌گیرد. دهستان کدکن از توابع شهرستان تربت‌حیدریه در استان خراسان رضوی، منطقه‌ای با پیشینه‌ای کهن و غنی از زیست‌ایرانیان است که طی چند دهه اخیر تغییرات و تحولات قابل توجهی را تجربه کرده است.

پژوهش‌های گوناگونی در حوزه گیاه‌قوم‌شناسی و دانش بومی، در ایران و سایر کشورها صورت گرفته است. با توجه به رویکردهای حاکم بر این مطالعات، می‌توان آن‌ها را در چهار دسته اصلی مطالعات توصیفی، توسعه‌ای، کاربردی و اجتماعی - اقتصادی طبقه‌بندی کرد. در مطالعات توصیفی، هدف اصلی پژوهش‌ها احصاء، گردآوری و ثبت دانش بومی موجود در مناطق مورد مطالعه است. این دسته از مطالعات که پرتکرارترین پژوهش‌ها در حوزه گیاه‌قوم‌شناسی به شمار می‌آیند، عمدتاً با هدف مستندسازی دانش موجود انجام می‌شوند و در آن‌ها از روش‌های کمی و کیفی بهره گرفته می‌شود (امیری اردکانی و همکاران، ۱۳۹۹؛ بوزجمهری، ۱۳۹۵؛ دلفان و همکاران، ۱۳۹۸؛ غربی و صدیقی، ۱۴۰۴؛ فولادی و همکاران، ۱۴۰۲؛ قدیمی‌جوبنی و قوام، ۱۴۰۱؛ گراغانی و همکاران، ۱۳۹۶؛ کیاسی و همکاران، ۱۳۹۸؛ مرادی‌نژاد و خسروانی‌فرهانی، ۱۴۰۱؛ مردانی و همکاران، ۱۳۸۹؛ مقصودی و پارسا پژوه، ۱۳۹۰؛ مهرنیا و حسینی، ۱۳۹۹). به طور نمونه، مقصودی و پارسا‌پژوه (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «گیاه‌قوم‌شناسی منطقه پس‌قلعه در شمال شهر تهران» به بررسی دانش گیاه‌قوم‌شناختی این منطقه پرداخته‌اند. این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از ابزارهای گردآوری داده، از جمله مصاحبه و مشاهده و با هدف شناسایی و ثبت دانش بومی ساکنان روستای پس‌قلعه انجام شده است. در این مطالعه، ابتدا گیاهان خودرو شناسایی شدند تا شیوه‌های بهره‌برداری از آن‌ها، اعم از مصرف خوراکی و استفاده در تغذیه دام و طیور، مشخص شود. در مجموع، ۹۹ گونه گیاهی شناسایی و طبقه‌بندی شد.

دسته دوم، مطالعات توسعه‌ای است. این گروه از پژوهش‌ها به بررسی نقش دانش بومی در توسعه مناطق می‌پردازند. این مطالعات با رویکردی عمل‌گرایانه، در پی ارائه کاربست‌های اجرایی در راستای توسعه درون‌زا و پایدار مناطق مورد مطالعه هستند. در این نوع پژوهش‌ها، پژوهشگر ضمن شناسایی و توصیف دانش بومی مرتبط با گیاهان، می‌کوشد زمینه‌ای برای ارائه ایده‌ها و پیشنهادهایی در جهت توسعه جوامع محلی فراهم کند. (احمدی و حیدری، ۱۳۹۴؛ استعلاجی، ۱۳۹۴؛ باباذکری و همکاران، ۱۳۹۷؛ جمعه‌پور، ۱۳۹۲؛ حاجیلو، ۱۴۰۰؛ حسینی و همکاران، ۱۴۰۰؛ صفاحیان و ابراهیمی، ۱۳۹۳؛ فروزه و همکاران، ۱۳۹۳؛ لارتنی و همکاران، ۱۴۰۳؛ مقدسی و استعلاجی، ۱۳۹۴؛ مقصودی و غربی، ۱۳۹۲؛ وجدانی، ۱۳۸۳). برای مثال، پژوهش فروزه و همکاران (۱۳۹۳) با عنوان «بررسی دانش بومی شناخت و طبقه‌بندی اجزای محیطی در جهت مدیریت مراتع عشایر در مراتع دیلگان استان کهگیلویه و بویراحمد» نشان داد که عشایر این منطقه از نظامی ویژه برای طبقه‌بندی عناصر محیطی برخوردارند؛ نظامی که با شرایط محلی سازگار است. آنان مراتع را بر اساس مؤلفه‌هایی همچون آب، ناهمواری، پوشش گیاهی، دما، کاربری اراضی و خاک طبقه‌بندی کرده و برای هر یک نام‌هایی خاص و معنادار به کار می‌برند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که

این دانش بومی در میان اعضای منطقه رواج گسترده دارد و در قالبی نانوشته منتقل می‌شود. از این‌رو، چنین دانشی می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

سومین دسته از پژوهش‌ها درصد برقراری پیوند میان دانش بومی و دانش رسمی و نوین‌اند. این مطالعات با رویکردی کاربردمحور، می‌کوشند دانش بومی را احیا کرده و آن را به عرصه زیست معاصر بازگردانند. در این دسته از پژوهش‌ها، پژوهشگر پس از گردآوری و طبقه‌بندی دانش‌های بومی، به شناسایی نسبت میان دانش سنتی و دانش نوین می‌پردازد تا امکان بهره‌گیری از آن بخش از دانش که همچنان واجد قابلیت کاربرد است، در زمینه‌های معاصر فراهم شود. از جمله پژوهش‌های این حوزه می‌توان به آثار ابراهیمی و صفاحیان (۱۳۹۳)، امراللهی و همکاران (۱۴۰۲)، رجنی و اکبری (۱۳۹۵)، رجنی و عابد (۱۳۹۵) و حبیبی و همکاران (۱۳۹۲) اشاره کرد. برای نمونه، حبیبی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی اتنوبوتانی گیاهان دارویی پرمصرف شهرستان شیروان» به گردآوری و شناسایی گیاهان دارویی پرمصرف در مراتع ییلاقی پرداخته‌اند. هدف این مطالعه، شناسایی گیاهان دارویی و بهره‌گیری از دانش و تجربه بومیان برای معرفی خواص و کارکردهای کمتر شناخته شده آن‌ها بوده است. در این پژوهش، منطقه مطالعه با استفاده از نقشه‌های جغرافیایی به روستاهای مختلف تقسیم شد و داده‌ها از طریق پرسشنامه گردآوری گردید. همچنین اطلاعات مربوط به گیاهان در ابعاد مختلف، از جمله مصارف خانگی، نحوه استفاده و زمان جمع‌آوری، طبقه‌بندی شد. بر اساس یافته‌های پژوهش، ۴۹ گونه گیاهی شناسایی شد که بیشترین کاربرد آن‌ها در درمان بیماری‌های گوارشی گزارش شده است؛ پس از آن نیز درمان بیماری‌های عفونی و سرماخوردگی، اختلالات عصبی و بیماری‌های پوستی در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

آخرین دسته از پژوهش‌ها با رویکردی اجتماعی و اقتصادی به دانش بومی می‌نگرند و می‌کوشند از رهگذر تحلیل گیاهان خودرو، ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جوامع محلی را استخراج کنند. در این مطالعات، گیاهان خودرو به منزله دریچه‌ای برای شناخت فرهنگ، آداب و رسوم، الگوهای تغذیه، مناسبات اجتماعی و شیوه‌های مواجهه با حوادث طبیعی در جوامع محلی به کار گرفته می‌شوند. از جمله پژوهش‌های این دسته می‌توان به آثار چوپچیان و فرمانده (۱۴۰۰)، میردیلیمی و قلیش‌لی (۱۳۹۲)، رضوی و منصوره (۱۳۹۴)، رضوی (۱۳۹۳)، فروزه و همکاران (۱۳۹۵) و ودادهیر و همکاران (۱۳۹۵) اشاره کرد. برای مثال، ودادهیر و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «کما؛ پیوستاری از کاربرد و طرد: معنای فرهنگی یک تغذیه گیاهی در منطقه ششتمد سبزوار» ضمن بررسی نقش گیاه کما در نظام سنتی غذا و تغذیه منطقه مورد مطالعه، به تحلیل صورت‌های فرهنگی شکل گرفته پیرامون این گیاه در بستر اجتماعات دامپرور آن منطقه پرداخته‌اند. در چارچوب دسته‌بندی چهارگانه ارائه شده در این مقاله، پژوهش حاضر در دسته مطالعات توصیفی قرار می‌گیرد؛ زیرا بر احصاء، مستندسازی و تحلیل دقیق دانش بومی زنان روستایی در منطقه کدکن تمرکز دارد. با توجه به غنای فرهنگی و تاریخی منطقه کدکن، قرارگیری آن در بستر توسعه نوسازانه و نیز فقدان پژوهش‌های کافی درباره احصاء و ثبت دانش‌های بومی منطقه، مهم‌ترین دستاورد این پژوهش را می‌توان در تنوع‌بخشی به ادبیات موجود و نیز شناسایی و ثبت بخشی از میراث ناملموس منطقه دانست.

۲- مواد و روش

محدوده مورد مطالعه

بخش کدکن، به عنوان یکی از بخش‌های چهارگانه شهرستان تربت حیدریه در استان خراسان رضوی، از شمال به شهرستان زبرخان، از شمال غربی به شهرستان میان جلگه، از غرب به شهرستان کاشمر، از جنوب به شهر بایگ تربت حیدریه و از شرق به جلگه رخ محدود می‌شود. ارتفاع متوسط این دهستان از سطح دریا ۱۸۸۰ متر و مساحت آن ۸۷۸ کیلومتر مربع است (abbasian et al. 2020: 105). بخش کدکن از دو دهستان رقیچه و کدکن شکل یافته است. دهستان کدکن دارای ۳۴ آبادی است که از این میان فقط چهار آبادی آن دارای سکنه است. این ناحیه به دلیل قرارگیری در بستر جغرافیایی متنوع و برخوردار از پیشینه تاریخی و فرهنگی، از جمله مناطق مهم روستایی منطقه به شمار می‌آید. اقتصاد محلی دهستان عمدتاً بر پایه فعالیت‌های کشاورزی و دامداری است و زندگی اجتماعی ساکنان آن همچنان از الگوهای بومی، دانش محلی و مناسبات روستایی تأثیر می‌پذیرد. بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت دهستان کدکن ۱۲۸۰۵ نفر شامل ۶۴۳۸ مرد و ۶۳۶۷ زن در قالب ۲۷۴۷ خانوار بوده است. این دهستان دارای ۳۳ آبادی است که از این تعداد، ۴ آبادی دارای سکنه هستند (مرکز آمار ایران،

۱۳۹۵). دهستان کدکن، با برخورداری از مراتع گسترده، محل رویش گیاهان دارویی خودرو و همچنین کشت این محصولات است. این موقعیت، بستر مناسبی را برای فرآوری گیاهان دارویی، از جمله تولید عرقیات گیاهی، خشک کردن و بسته‌بندی آنها، فراهم آورده است. این صنایع، با سرمایه‌گذاری اندک و ارزش افزوده بالا، فرصت‌های کارآفرینی را در منطقه ایجاد کرده‌اند. سهولت صادرات این محصولات، سودآوری قابل توجهی را برای کسب‌وکارهای فعال در این حوزه در دهستان کدکن، به ویژه در شهرستان تربت حیدریه، به ارمغان آورده است.

این مطالعه با اتخاذ پارادایم کیفی و به‌کارگیری روش‌شناسی مردم‌نگارانه، در راستای کاوش و مستندسازی دانش بومی مرتبط با منابع گیاهی صورت پذیرفته است. در این چارچوب، مصاحبه، مشاهده و به ویژه مشاهده مشارکتی به عنوان مهم‌ترین ابزارهای گردآوری داده در جریان پژوهش حاضر مطرح هستند. تمامی مصاحبه‌ها با مشارکت و مشاهده مستقیم پژوهشگر همراه با مصاحبه‌شوندگان و ثبت و ضبط آنها، عمدتاً در فصل بهار و در طول دوره رویش گیاهان، انجام پذیرفت. در توضیح بیشتر، رویکردی چندوجهی برای جمع‌آوری داده‌ها اتخاذ شد که شامل مشاهده، مشاهده مشارکتی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ساکنان محلی و متخصصان بود. مصاحبه‌های اولیه با افراد بومی، به‌ویژه سالخوردگان و افراد با تجربه در منطقه، در فضایی صمیمی و با مشارکت مستقیم پژوهشگر میدانی در فعالیتهای مرتبط با گیاهان بومی صورت گرفت. این رویکرد، زمینه را برای شناسایی و استخراج دانش بومی فراهم آورد. این مصاحبه‌ها بر پایه گفت‌وگوی غیررسمی استوار بوده و تمامی مطالب به‌دقت یادداشت و ضبط گردید تا در مرحله تحلیل نهایی مورد استفاده قرار گیرد. در مجموع، با ۱۹ نفر از افراد بومی از طریق روش‌های پرسش‌گری و نمونه‌گیری زنجیره‌ای (گلوله برفی) مصاحبه به عمل آمد. هدف اصلی این مرحله، احصای اطلاعات مربوط به گیاهان خودرو، از جمله نام‌های محلی، زیستگاه‌های طبیعی و دانش بومی مرتبط با آنها بود.

۳- یافته‌ها

در این بخش، پژوهشگران به ژرفای دانش بومی منطقه در خصوص گیاهان خودرو می‌نگرند و یافته‌های کلیدی را نمایان می‌سازند. هدف اصلی، شناسایی و تحلیل این دانش بومی است. با ارائه تحلیلی عمیق و توصیفی غنی از داده‌های گردآوری شده، یافته‌ها تبیین می‌شوند. با تکیه بر دیدگاه‌ها و تجربیات مشارکت‌کنندگان، مضامین و الگوهای اصلی مرتبط با موضوع پژوهش استخراج می‌گردند. در این چارچوب، ویژگی‌های گیاهان شناسایی شده و نظام طبقه‌بندی آنها به تفصیل تشریح خواهد شد. افزون بر این، برای روشن‌تر ساختن تجربیات مشارکت‌کنندگان، نمونه‌هایی منتخب از نقل قول‌های ایشان به نمایش درمی‌آید.

• دسته‌بندی بومی گیاهان در دهستان کدکن

در بسیاری از فرهنگ‌های محلی، گیاهان بر اساس مجموعه‌ای از معیارهای بومی مانند شکل ظاهری، زیستگاه، فصل رویش، بوی گیاه، طعم، و کاربردهای دارویی یا خوراکی، به صورت نظام‌مند دسته‌بندی می‌شوند. این طبقه‌بندی‌های محلی، حاصل مشاهده‌های طولانی‌مدت و تجربه‌های انباشته نسل‌ها هستند و می‌توانند مکمل ارزشمندی برای رده‌بندی‌های علمی باشند. پژوهش در مردم‌گیاه‌شناسی نشان می‌دهد که دانش بومی، اطلاعات مهمی درباره تنوع زیستی، کارکردهای اکولوژیک گیاهان و شیوه‌های استفاده پایدار از آنها در اختیار می‌گذارد. بنابراین، بررسی دسته‌بندی‌های محلی گیاهان می‌تواند به فهم بهتر رابطه میان انسان، فرهنگ و محیط‌زیست کمک کند. به عنوان مثال، در پژوهش پارسا پژوه و مقصودی (۱۳۹۰) با عنوان «گیاه قوم‌شناسی منطقه پس قلعه در شمال شهر تهران» گیاهان بومی را در شش بعد تقسیم کردند و همچنین در پژوهش ودادهیر، همکاران (۱۳۹۵) با عنوان «کما؛ پیوستاری از کاربرد و طرد: معنای فرهنگی یک تغذیه گیاهی» در منطقه ششتمد سبزوار، از سیستم طبقه‌بندی محلی در باب گیاه کما سخن به میان آمده است.

زنان کدکن گیاهان را به دو دسته اصلی «علف‌های باغی» و «علف‌های کوهی» تقسیم می‌کنند. هر کدام از این دسته‌ها خودشان به چند دسته کوچک‌تر تقسیم می‌شوند. گیاهانی که ناشناخته هستند و کاربرد درمانی‌شان مشخص نیست، «علف دیوانه»، «علف بیگانه» یا به طور کلی «علف آجار» نامیده می‌شوند. اسم‌گذاری گیاهان در این منطقه معمولاً بر اساس شکل ظاهری آنها و گاهی بر اساس خاصیت درمانی‌شان انجام می‌شود. برای مثال، گیاهی که ساقه‌های بندبند دارد، در باغ‌ها می‌روید

و برای درمان کمر درد استفاده می‌شود «علف هزاربندوک^۱» نام دارد. یک مثال دیگر در این زمینه گیاهی موسوم به «علف سیم‌کش^۲» است. این گیاه در نظام سنتی درمانی منطقه برای درمان آبسه دندان به کار می‌رود. بدین منظور عصاره آن به صورت خمیر درمی‌آید. در نظام سنتی درمانی منطقه آبسه^۳ کردن دندان به «سیم کردن»^۴ موسوم است. به نظر می‌رسد، علت نام‌گذاری گیاه موردنظر در کاربرد در درمان آبسه دندان نهفته باشد. در این چارچوب ماهی مشارکت‌کننده ۸۵ ساله پژوهش حاضر چنین بیان داشت: «وقتی دندان درد دارید، باید خمیر علف سیم‌کش را روی دندان بگذارید تا دردش آرام شود.»

■ علف‌های باغی

این گروه از گیاهان در فرهنگ کدکن با عنوان «علف‌های باغی» شناخته می‌شوند. این گیاهان عمدتاً کاربرد غذایی دارند و در تهیه خوراکی‌های مختلف به کار می‌روند. از جمله می‌توان به سبزی‌های مورد استفاده در آش‌ها، نان‌ها و سایر غذاها اشاره کرد. همچنین برخی از این گیاهان به صورت چاشنی، ادویه، میوه و دیگر خوراکی‌ها در تغذیه روزمره مورد استفاده قرار می‌گیرند.

■ علف‌های کوهی

مردم کدکن گیاهان روینده در طبیعت و کوهستان را در گروه «علف‌های کوهی» طبقه‌بندی می‌کنند. این گروه شامل خارها، قَرپچ‌ها (گون‌ها)^۵، درختچه‌زارها، سبزی‌های کوهی و علف‌های ریشه‌ای است. در این طبقه‌بندی، «علف‌های ریشه‌ای» به گیاهانی گفته می‌شود که ریشه آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ برای مثال، گیاه بومی رابارب (ریوند چینی)^۶ که از ریشه آن چای طبیعی تهیه می‌شود. همچنین «قَرپچ‌ها» به گیاهانی بوته‌ای و خوابیده بر زمین اطلاق می‌شود که در فارسی با نام «گون» و در نام علمی با عنوان Astragalus شناخته می‌شوند. بنا بر گفته بومیان منطقه، از نوعی ریشه قَرپچی به نام «خیرخوراکی»^۷ خوراکی سنتی‌ای با نام «کف بیخ»^۸ تهیه می‌شود که در دوره‌های شبنام به عنوان خوراکی مصرف می‌گردد.

نمودار ۱. دسته بندی بومی از گیاهان کدکن (منبع: نگارندگان)

■ طبقه‌بندی و مستندسازی دانش بومی کاربردهای گیاهان خودرو و بومی دهستان کدکن

در این پژوهش، کاربردهای سنتی و بومی ۶۳ گونه گیاه خودرو و بومی دهستان کدکن شناسایی و گردآوری شده است. این گیاهان، بدون توجه به دسته‌بندی‌های محلی، بر اساس کارکردشان در سه گروه «خوراکی-غذایی»، «دارویی-درمانی» و «کاربردی-اقتصادی» طبقه‌بندی شده‌اند. بررسی هر گیاه در چارچوب این سه دسته، امکان ثبت و حفظ دانش بومی مرتبط با فرهنگ منطقه را فراهم می‌کند. لازم به اشاره است که در دانش بومی دهستان کدکن گروه‌ای از گیاهان دارای کاربردهای چندگانه‌ای هستند؛ لذا امکان حضور یک گیاه در دو دسته یا بیش از آن وجود دارد.

(۱) کاربردهای خوراکی-غذایی

این گروه از گیاهان در دهستان کدکن عمدتاً به سبب کاربردهای خوراکی و غذایی مورد توجه قرار گرفته‌اند و در زیستگاه‌های متنوعی همچون باغات، کوهستان‌ها و نواحی بیابانی رویش دارند. برخی از این گونه‌ها نیز قابلیت استقرار در چند زیستگاه را دارند؛ برای مثال، پونه هم در حاشیه جویبارهای باغات کدکن و هم در مناطق کوهستانی مشاهده می‌شود. فراوانی این گیاه در

^۱ Alef hazārbanduk

^۲ Alef sim-kesh

^۳ Ābsheh

^۴ Sim kardan

^۵ Khārḥā

^۶ Qar pach-hā (gūn-hā)

^۷ Rīvand chīnī

^۸ Khīr-khorākī

^۹ Kaf bīkh

منطقه به حدی بوده که نام یکی از چشمه‌های کدکن از آن گرفته شده است. دانش بومی دهستان حاکی از این است که با تغییر رویشگاه این گیاه شکل ظاهری، خواص و کاربردهای آن نیز متفاوت می‌شود. در این ارتباط یکی از مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر به نام عاتقه و هفتاد ساله چنین بیان می‌کند:

«پونه‌ای که کنار جوی می‌روید، پرز ندارد و مزه‌اش خیلی تند نیست و برای تهیه کوکو مناسب است. پونه کوهی تند و تیز است و برای عرق‌گیری مناسب است. بهتر است هنگام عرق‌گیری از پونه کوهی، از کاسنی هم استفاده کنید و گرنه خیلی تند می‌شود و نمی‌توان آن را خورد».

در دانش بومی دهستان کدکن گیاهان دارای کاربرد خوراکی و غذایی، طیف متنوع و گسترده‌ای از استفاده‌ها را در بر می‌گیرند. این کارکردها صرفاً به مصرف مستقیم به عنوان میوه یا سبزی محدود نمی‌شوند، بلکه شامل بهره‌گیری از آن‌ها به عنوان ادویه و طعم‌دهنده در غذاها، ماده اصلی در تهیه دمنوش‌ها و نیز جزء بنیادین در شکل‌دهی به برخی خوراکی‌ها و فرآورده‌های سنتی می‌شوند. چنین تنوعی در کاربرد، بیانگر جایگاه چندبعدی این گیاهان در نظام تغذیه‌ای، معیشتی و فرهنگی جامعه مورد مطالعه است. در این چارچوب مقاله حاضر کاربردهای خوراکی - غذایی بومی و سنتی گیاهان خودرو دهستان کدکن در چهار مقوله اصلی گیاهان به مثابه طعم‌دهندگان بومی، گیاهان به مثابه پایه نوشیدنی‌های بومی، گیاهان به مثابه میوه‌های بومی، گیاهان به مثابه خوراکی‌های بومی مورد بررسی قرار می‌دهد.

الف) گیاهان به مثابه طعم‌دهندگان بومی

در دهستان کدکن، بخشی از گیاهان خودرو نقش طعم‌دهنده را در آشپزی محلی ایفا می‌کنند. در این چارچوب گیاهان اشکال متنوعی به صورت خشک، پودر شده یا تازه در تهیه و طعم‌دهی غذاها مورد استفاده قرار می‌گیرند. برای نمونه، گونه‌ای از کما پس از خشک شدن و پودر شدن، به عنوان ادویه در غذاهایی مانند آش و کوکو به کار می‌رود و گاه به ماست نیز افزوده می‌شود. خارمشک^۱ نیز از دیگر گیاهان این گروه است که بیشتر در بیابان‌های روستای تلخ‌بخش و گندم‌زارهای اطراف می‌روید و به عنوان طعم‌دهنده در ماست گوسفندی استفاده می‌شود. اهالی منطقه، پودر یا قطعات خشک‌شده آن را پس از شست‌وشو، داخل کیسه‌ای پارچه‌ای قرار می‌دهند و همراه ماست استفاده می‌کنند تا از ورود خارهای گیاه به ماست جلوگیری شود. در این ارتباط یکی از مشارکت‌کنندگان پژوهش چنین توضیح می‌دهد:

«خارمشک بیشتر در گندم‌زارها می‌روید و برای جمع‌آوری آن باید ابزار همراه داشت، چون بدون ابزار نمی‌شود آن را برداشت. برای استفاده در ماست، آن را می‌شویند و داخل کیسه پارچه‌ای می‌گذارند تا خارهایش در ماست نریزد».

افزون بر این، پودر گل زوفا^۲ و پونه کوهی نیز به عنوان ادویه در غذای سنتی قورتی^۳ به کار می‌روند و رویشگاه آن‌ها بیشتر در مناطق کوهستانی منطقه است. در مجموع، این گروه از گیاهان نشان می‌دهد که ادویه‌جات و طعم‌دهنده‌های بومی، نقش مهمی در تنوع غذایی و سنت‌های خوراکی مردم کدکن دارند. استفاده از این گیاهان محدود به غذاهای سنتی نیست و در غذاهای جدید نیز دانش بومی موجود بهره لازم برده می‌شود. این موضوع می‌تواند به شکلی در چارچوب محلی‌سازی غذاهای مدرن نیز تحلیل شود. پژوهش حاضر ۸ گونه گیاهی که در دانش بومی زنان دهستان به عنوان گیاه با کارکرد طعم‌دهنده شناخته می‌شوند را شناسایی کرده است. جدول شماره یک، این گیاهان و جزئیات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

^۱ Khārmashk

^۲ Gol zūfā

^۳ Qurti

جدول ۱. گیاهان به مثابه طعم‌دهندگان بومی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	نام غذا	اجزای به کار رفته	فصل جمع‌آوری	طریقه جمع‌آوری	طریقه نگهداری
۱	کاکوتو، گکتو، گکتی	کاکوتی	<i>Ziziphora</i> sp.	ماست همرا با زوفا	گل و ساقه	اوایل بهار	فردی	خشک کردن
۲	زیفا	زوفا	<i>Hyssopus officinalis</i> L.	قروتی، ماست چکیده	گل‌ها	تابستان و بهار	گروهی	پودر شده و آسیاب شده
۳	اویشو	اویشن	<i>Thymus</i> sp.	خمیر پیراشکی، پیتزا	برگ‌ها و ساقه‌ها	تابستان	گروهی و فردی	خشک کردن و پودر شده
۴	خار مشک	خار مشک	<i>Echinophora platyloba</i> DC.	ماست پوستی	برگ‌ها	تابستان و بهار	فردی	خشک کردن
۵	پونه	پونه	<i>Mentha pulegium</i> L.	قروتی، کشک بادمجان، آش	برگ‌ها و ساقه‌ها	تابستان	فردی	خشک کردن و آسیاب شده
۶	سوسن	نعنا	<i>Mentha</i> sp.	آش، کوکو	برگ‌ها و ساقه‌ها	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن و آسیاب شده
۷	زیره سیاه	زیره سیاه	<i>Carum carvi</i> L.	برنج، آش	دانه‌ها	تابستان	فردی	در جای خشک و خنک
۸	کمای بویه	انقوزه	<i>Ferula assa-foetida</i> L.	آش، کوکو، بورانی، ماست	برگ‌ها و ساقه‌ها	تابستان	فردی	خشک کردن و پودر

ب- گیاهان به مثابه پایه نوشیدنی‌های بومی

مردم بومی دهستان کدکن از برخی اجزای کل گیاهان خودرو برای تهیه دمنوش یا شربت استفاده می‌کنند. در این چارچوب در دانش بومی دهستان مورد مطالعه، ۱۲ نوع گیاه شناسایی شده است. به عنوان نمونه و بر اساس گفته‌های بومیان منطقه، زمانی که در صحرا و طبیعت حضور دارند، از گیاهان طبیعی برای تهیه چای استفاده می‌کنند. به طور مثال، از ریشه درختچه و چوب زرشک کوهی یا گیاهی به نام خلوری چای تهیه می‌کنند. درباره این گیاه یکی از مشارکت‌کنندگان چنین نقل می‌کند: «چای تهیه شده از ریشه و گل گیاه خلوری رنگ زیبایی که شبیه چای زعفران دارد و مزه آن بسیار خوشمزه است» (رضا؛ ۸۰ ساله).

علاوه بر طعم خوشایند، خواص دارویی نیز دارد. یکی دیگر از نمونه‌های رایج میان بومیان، استفاده از ریشه خشک شده گیاه ریوند چینی است که برای تهیه چای به کار می‌رود. این چای خواص متعددی از جمله تقویت اعصاب و کاهش قند خون دارد. همچنین بومیان با ترکیب گل‌ها و گیاهان مختلف دمنوش‌های خوش‌عطر و طعمی تهیه می‌کنند که از محبوب‌ترین آن‌ها می‌توان به ترکیب گل زوفا، گل کاکوتی^۱، گل گاوزبان وحشی، گل بنفشه (ختمی خبازی) و گل کاسنی اشاره کرد. این دمنوش‌ها در دانش بومی منطقه معمولاً طبعی سرد داشته و به دلیل رنگ زیبا و خواص درمانی مورد توجه قرار می‌گیرند. از دیگر نمونه‌های گیاهان دارویی این منطقه می‌توان به استفاده از برگ نعناع، شاتره و گزنه اشاره کرد که در تهیه دمنوش‌های پرخاصیت به کار

^۱ Kākutu

می‌روند. افزون بر این، در کوه‌های منطقه نیز گیاهی به نام چای کوهی وجود دارد که بومیان از آن به عنوان طبیعی‌ترین نوع چای یاد می‌کنند. این چای به دلیل طعم و خواص منحصر به فرد، جایگاه ویژه‌ای در میان دمنوش‌های محلی دارد. این گیاهان نشان‌دهنده تنوع گسترده گونه‌های طبیعی منطقه و همچنین دانش ارزشمند بومیان در استفاده از آن‌ها برای مصارف دارویی و تهیه نوشیدنی‌های طبیعی است. جدول شماره دو، این گروه از گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

جدول ۲. گیاهان به مثابه پایه نوشیدنی‌های بومی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	کاربرد چای و نوش	اجزای به کار رفته	فصل جمع آوری	طریقه جمع آوری	طریقه نگهداری
۱	زرگیش کوهی ^۱	زرشک	<i>Berberis vulgaris</i> L.	شربت، دم-نوش	میوه، ریشه	پاییز	گروهی (مردان)	خشک کردن، فریزر، گرفتن آب آن
۲	خُلوری (گل گلووحشی)	گل محمدی وحشی	<i>Cistus atriplicifolius</i> Vent.	چای	گل، ریشه	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن، دم کردن
۳	ریوند چینی	ریوند	<i>Rheum palmatum</i> L.	دم‌نوش، داروهای گیاهی	ریشه	بهار	فردی	خشک کردن
۴	بارتنگ ^۲	بارهنگ	<i>Plantago ovata</i> Forsk	دم‌نوش	دانه	تابستان	فردی	خشک کردن
۵	خرنگوی	ترنجبین	<i>Alhagi persarum</i> Boiss. & Buhse	محلول در آب	شیره گیاه خار شتری	پاییز	گروهی	خشک کردن و نگهداری در ظروف در بسته
۶	کسنی	کاسنی	<i>Cichorium intybus</i> L.	دم‌نوش	برگ، ریشه	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن
۷	زبان گاو ^۳ ، گل گلو ^۴	گل گاوزبان وحشی	<i>Anchusa italica</i> Retz	دم‌نوش	گل	بهار	فردی	خشک کردن
۸	شه تره ^۵	شاه تره	<i>Fumaria officinalis</i> L.	دم‌نوش	تمام گیاه	بهار	فردی	خشک کردن
۹	گزنه ^۶	گزنه	<i>Urtica dioica</i> L.	دم‌نوش	برگ	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن
۱۰	چای کوهی	چای کوهی	<i>Stachys lavandulifolia</i> Vahl	چای	گل، برگ	تابستان	فردی	خشک کردن
۱۱	گل ختمی	پنیرک	<i>Althaea officinalis</i> L.	دم‌نوش	گل	تابستان	فردی	خشک کردن
۱۲	قدومه ^۷ ، (ملنگو) ^۸	تخم شربتی	<i>Lallemantia</i> spp.	شربت و نوشیدنی	دانه	تابستان	فردی	خشک کردن و در ظرف در بسته

ج) گیاهان به مثابه میوه‌های بومی

در مناطق کوهستانی و صحرایی، گونه‌های متنوعی از گیاهان بومی یافت می‌شود که دارای نوع خاصی از کارکرد خوراکی-غذایی است. در این موارد بیش از آن که مصرف، معطوف شکل دادن به غذایی خاص باشد، مصرف به صورت تازه‌خوری در دستور کار

^۱ sârişak kûhi

^۲ Bârtang

^۳ Zabân Gāv

^۴ Gol Gol

^۵ Shah Tarreh

^۶ Gazneh

^۷ Qodomah

^۸ Malango

است. عموماً این گیاهان افزون بر ارزش خوراکی، از حیث دارویی و زیست‌محیطی نیز اهمیت قابل توجهی دارند. این گیاهان نه تنها در سبد غذایی بومیان جایگاهی ویژه دارند؛ بلکه در برخی موارد، بخشی از خوراک حیات‌وحش منطقه نیز به شمار می‌آیند. یکی از مهم‌ترین گیاهان این منطقه، زالزالک است که در برخی نواحی با نام «علف خرس» شناخته می‌شود. این گیاه در فصل‌هایی خاص، منبع تغذیه خرس‌هاست و بومیان بر این باورند که رویش آن در منطقه نشانه‌ای از حضور خرس است. این پیوند نزدیک میان انسان، گیاه و حیات‌وحش، بازتابی از شناخت عمیق و زیست‌محیطی مردم منطقه نسبت به طبیعت پیرامون خود است. زنان محلی این گیاه را هم به صورت خوراکی مصرف می‌کنند و هم از آن مربا تهیه می‌نمایند؛ امری که نشان‌دهنده جایگاه چندگانه آن در زیست‌روزمره و فرهنگ خوراک بومی است.

چموش گیاهی شبیه مارچوبه است که در ارتفاعات این منطقه می‌روید و یکی از منابع غذایی مهم برای بومیان به شمار می‌رود. ریشه این گیاه شکلی شبیه هویج دارد و مردم محلی از آن به عنوان خوراکی استفاده می‌کنند. این گیاه علاوه بر ارزش تغذیه‌ای، برای بسیاری از ساکنان یادآور خاطرات دوران کودکی است. یکی از مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر، در این باره چنین می‌گوید:

«گیاه چموش ریشه‌ای شبیه به شلغم دارد و رنگ آن زرد است ولی طعم این گیاه بیشتر شبیه به هویج است. من با خوردن این گیاه، گذشته کودکی خودم را یادآور می‌شوم؛ زمانی که همراه پدرم به صحرا می‌رفتم و از این گیاه به عنوان خوراکی استفاده می‌کردم»

(معصومه؛ ۴۸ ساله).

قردلو یا گیلان کوهی، میوه‌ای است که در ارتفاعات منطقه به‌وفور یافت می‌شود. طعم لذیذ و منحصربه‌فرد این میوه، آن را به یکی از خوراکی‌های محبوب در میان بومیان تبدیل کرده است. این میوه همچون نگینی سرخ در ارتفاعات می‌درخشد و علاوه بر مصرف خوراکی، به دلیل طعم مطلوبش جایگاهی خاص در میان ساکنان محلی دارد. تگس یا همان بادام کوهی، گیاهی ارزشمند و پرخاصیت است که میوه و اجزای مختلف آن، هم به عنوان خوراکی و هم در درمان برخی بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این چارچوب یکی از مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر چنین نقل می‌کند:

«کسی که به بیماری سنگ کلیه دچار است، برای بهبودش می‌تواند از پوست هندوانه دیمه همراه با گیاه تگسک عرق گیاهی تهیه کند و مصرف نماید تا مشکل آن حل گردد»

(آمنه؛ ۷۲ ساله).

کلارغجه نیز از دیگر گیاهان بومی منطقه است که نام آن خود نشان‌دهنده نوعی همزیستی میان انسان، طبیعت و حیات‌وحش است. این واژه در زبان محلی به معنای «غذای کلاغ‌ها» است و بازتابی از شناخت بومیان از رابطه میان گیاهان و جانوران به شمار می‌رود. چرخه^۱، نوعی خار است که در مناطق صحرایی و کوهستانی می‌روید و شیرهای تولید می‌کند که بومیان از آن به عنوان آدامس طبیعی استفاده می‌کنند. این شیر، افزون بر طعم خاص، در گذشته به عنوان میان‌وعده‌ای ساده و طبیعی نیز میان مردم رواج داشته است.

همچنین از تنه برخی درختان منطقه، شیرهای به نام زینج استخراج می‌شود. این شیر علاوه بر استفاده در تهیه مربا، در درمان سرماخوردگی نیز کاربرد دارد. مجموع این نمونه‌ها نشان می‌دهد که گیاهان بومی منطقه صرفاً عناصر طبیعی پراکنده نیستند؛ بلکه در بافت زندگی روزمره، تغذیه، درمان و حافظه فرهنگی مردم جایگاهی عمیق دارند. دانش بومی مرتبط با این گیاهان، گنجینه‌ای ارزشمند از تجربه، زیست‌جهان و سازگاری انسان با طبیعت را در خود حفظ کرده است؛ دانشی که پاسداشت و انتقال آن به نسل‌های آینده، می‌تواند در حفظ هویت فرهنگی و ارتقای کیفیت زندگی منطقه نقش‌آفرین باشد. جدول شماره ۳، این گروه از گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

¹ Čarkheh

د) گیاهان به مثابه خوراک‌های بومی

در دهستان کدکن، ۹ گونه گیاهی با کاربرد خوراکی شناسایی شده است که در زیست‌بوم‌های متنوعی همچون باغ‌ها، کوهستان‌ها و اراضی صحرایی می‌رویند. این گیاهان نقشی حیاتی در نظام غذایی و معیشتی ساکنان منطقه ایفا کرده و در تهیه طیف وسیعی از خوراک‌ها، از نان‌های محلی گرفته تا غذاهای سنتی و سایر محصولات، مورد استفاده قرار می‌گیرند.

• گیاهان شاخص و کاربردهایشان

سریشک کوهی^۱: این گیاه که به وفور در مناطق کدکن و بُرس یافت می‌شود، یکی از پرکاربردترین گونه‌های محلی است. بومیان از آن برای تهیه قطاب محلی استفاده می‌کنند؛ فرآورده‌ای که علاوه بر ارزش غذایی بالا، از خواص دارویی نیز برخوردار بوده و به عنوان یک صبحانه یا میان‌وعده مقوی مصرف می‌شود.

نان دویازی: یکی دیگر از فرآورده‌های بومی منطقه، نان دویازی است که توسط زنان منطقه با استفاده از گیاه دویاز^۲ تهیه می‌گردد.

ملور^۳: این گیاه که در کوه‌های سپیدر می‌روید، به دلیل ارزش غذایی و کاربرد محلی‌اش، حتی موجب مراجعه افرادی از مناطق دیگر برای جمع‌آوری آن می‌شود. ملور در ترکیب با سبزی محلی پاکلاغ^۴ (که در باغات منطقه می‌روید) برای تهیه قورمه‌سبزی محلی به کار می‌رود.

بومادران^۵ (بی‌بی‌مادران): این گیاه، به‌ویژه در فصل بهار و زمانی که هنوز جوان و پیش از گل‌دهی است، برای تهیه کوهگاهی با طعم دلپذیر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

خرفه^۶: این گیاه به صورت خودرو رشد می‌کند، خصوصاً در زمین‌های زیر کشت چغندر. از تخم خرفه برای تزئین شیرینی‌ها و از اندام‌های خوراکی آن در تهیه غذای محلی قوروتی و همچنین ترشی‌های بومی استفاده می‌شود.

کنگر (کینگر)^۷: این گیاه که در مناطق صحرایی به فراوانی یافت می‌شود، در تهیه خورشتی مشابه قیمه کاربرد دارد. در رابطه با این گیاه، ضرب‌المثل محلی «کنگر خورده، لنگر انداخته» رایج است که به اثر خواب‌آور و رخوت‌آور آن اشاره دارد و معمولاً برای توصیف افراد تنبل یا مهمانان آسوده‌خاطر به کار می‌رود.

• سبزیجات و قارچ‌های بومی منطقه:

علاوه بر گیاهان ذکر شده، منطقه کدکن از تنوع قابل توجهی از سبزیجات و قارچ‌های بومی برخوردار است:

سبزیجات باغی: شامل انواع گیاهانی چون گوزروک^۸، پنجه‌شیر^۹، پاکلاغوک^{۱۰}، گندوموک^{۱۱}، سیخ‌تروش^{۱۲}، خرفه، زیزی^{۱۳}، کوریا^{۱۴}، تریخ^{۱۵}، سلمه^{۱۶} و موسی. این سبزیجات عمدتاً در تهیه آش، کوکو و بورانی^{۱۷} به کار می‌روند.

سبزیجات کوهی: این دسته شامل موسیر^{۱۸}، کمای، اسفناج، سریشک و دویاز است که نقش مهمی در پخت غذاهای متنوع محلی ایفا می‌کنند.

قارچ‌ها (سماروق)^{۱۹}: انواع قارچ‌های محلی، از جمله سماروق گوشت‌بره، نیز در منطقه رویش دارند و در طبخ غذاهای سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرند.

این تنوع گیاهی، نه تنها بخشی از هویت غذایی و فرهنگی دهستان کدکن را تشکیل می‌دهد؛ بلکه منبعی مهم برای تأمین معاش و ارتقای سلامت ساکنان آن به شمار می‌آید. جدول شماره چهار، این گروه از گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

1 sârişak kûhî

2 duşâz

3 malûr

4 pâklâgh

5 bomâdrân

6 xorfe

7 kinger

8 gozroook

9 panjé shir

10 pâklâghok

11 Gandomok

12 sikh toroosh

13 zi zi

14 koriâ

15 tariqh

16 solmeh

17 Gûsh̄t Barreh

18 mousir

19 samârooq

۲) کاربردهای دارویی-درمانی

گیاهان دارویی، میراثی گرانبها از طبیعت هستند که در طول تاریخ به عنوان منبعی از درمان و بهبودی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این گیاهان با خواص شگفت‌انگیز خود، نه تنها در طب سنتی و بومی؛ بلکه در علم مدرن نیز جایگاه ویژه‌ای دارند. دانش بومی در زمینه گیاهان دارویی که حاصل تجربیات نسل‌های گذشته است، به عنوان یک منبع غنی از اطلاعات و روش‌های درمانی در جوامع مختلف شناخته می‌شود. در بسیاری از فرهنگ‌ها، گیاهان دارویی به عنوان نمادی از ارتباط عمیق انسان با طبیعت و احترام به آن تلقی می‌شوند. این ارتباط نه تنها به حفظ تنوع زیستی و اکوسیستم‌ها کمک می‌کند، بلکه به تقویت هویت فرهنگی و اجتماعی جوامع بومی نیز می‌انجامد. اهمیت گیاهان دارویی در دانش بومی، به ویژه در زمینه درمان‌های طبیعی و پیشگیری از بیماری‌ها، به وضوح نمایان است. این گیاهان به عنوان راهکارهایی مؤثر و کم‌هزینه در مقابله با بیماری‌ها و ارتقاء سلامت عمومی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در دنیای امروز، با افزایش تمایل به درمان‌های طبیعی و پایدار، توجه به گیاهان دارویی و دانش بومی مرتبط با آن‌ها بیش از پیش اهمیت یافته است. در این چارچوب می‌توان در دانش بومی زنان دهستان کدکن به کاربردهای دارویی-درمانی گیاهان خودرو اشاره کرد. در این راستا، در دهستان مورد مطالعه ۱۰ گونه شناسایی شده‌اند که هر یک خواص درمانی ویژه‌ای دارند. از گیاهان پرکاربرد این دسته می‌توان به این موارد اشاره کرد: خارخاسک^۱، دم‌گاو^۲، بیروم^۳ (بومادران)، سیاه‌خُفه^۴، خار مریم^۵، گُندبوی^۶، کوشدر^۷، سکن‌گل^۸، کلپوره^۹، گُل مُستار^{۱۰}، زبان گاو^{۱۱}، علف هزار بندوک^{۱۲}، علف سیم‌کش^{۱۳}، تریخ^{۱۴}، علف خال بینی^{۱۵}، ملنگو^{۱۶}، بارتنگ^{۱۷} و بارهنگ^{۱۸}، میمیزوک^{۱۹}، علف جیشت و قلنج^{۲۰}، هندوانه کول^{۲۱}، اسطوخودوس^{۲۲}، تریاک کوهی^{۲۳}، آویشن^{۲۴}، شاخ گاوک^{۲۵} یا ناخنک^{۲۶}، کره‌تلخه^{۲۷}، کاسنی^{۲۸}، شاه‌تره^{۲۹} و گُل دختر^{۳۰}.

زنان بومی دهستان با کمک این گیاهان، به روش‌های مختلف از جمله تهیه ضماد، عرقیات، زیف، جوشانده، روغن، عصاره و خمیر مخصوص، داروهای گیاهی تولید می‌کنند. این گیاهان بیشتر در فصل بهار رشد می‌کنند و در این فصل، زنان مناطق مختلف، مطابق با سنت‌های بومی، گروه‌هایی تشکیل می‌دهند و برای جمع‌آوری گیاهان به کوه‌ها و باغ‌های منطقه می‌روند. بسیاری از این زنان خودشان به تهیه عرقیات دارویی می‌پردازند که در درمان انواع بیماری‌ها مؤثر است.

از نکات جالبی که پژوهشگر میدانی در سفرهای همراه با زنان بومی به آن دست یافته است، این است که این افراد ترکیبات مختلفی از گیاهان دارویی تولید می‌کنند که اغلب در درمان دل‌دردها و دل‌پیچه‌ها کاربرد دارند. زنان درمانگر دهستان تأکید می‌کنند که حفظ این دانش ارزشمند از طریق آموزش نسل به نسل و انتقال تجربیات از گذشتگان تا آیندگان ممکن شده است. آنان این دانش را گنجینه‌ای بی‌پایان می‌دانند که از دل طبیعت گرفته شده و بسیاری از بیماری‌ها و مشکلات روزمره را با همین گیاهان درمان کرده‌اند.

زنان بومی دهستان به نوعی پزشکان ماهری در درمان بیماری‌ها هستند و با استفاده از گیاهان خودرو، بسیاری از بیماری‌ها را درمان می‌کنند. به عنوان مثال پیش از رواج روش‌های نوین درمان شکستگی استخوان، زنان این منطقه برای درمان شکستگی‌ها از گیاهی به نام کوشدر نوعی زیف گیاهی تهیه می‌کردند و آن را بر محل شکستگی می‌بستند تا به جوش خوردن استخوان کمک کند. در این باره یکی از مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر چنین می‌گوید:

«برای تهیه چسب زیف از گیاه کوشدر، ابتدا گیاه را می‌سوزانند و خاکستر آن را با سفیده تخم‌مرغ مخلوط می‌کردند تا خمیری نازک به دست آید. سپس این خمیر را بر روی محل شکستگی قرار می‌دادند و با پارچه‌ای نخی می‌پوشاندند»

(فاطمه، زن درمانگر و شکسته‌بند ۶۶ ساله).

¹ Khar-khask

² Dam-e Gāv

³ Be-beer (Boumādar)

⁴ Siyāh-khufe

⁵ Khār-e Maryam

⁶ Gond-boo-y

⁷ Kou-sha-dar

⁸ Se-ken-gul

⁹ Kal-poo-reh

¹⁰ Gol-e Mostār

¹¹ Zabān-e Gā

¹² Alef-e Hezār Bando

¹³ Alef-e Sim-kesh

¹⁴ Tari Kh

¹⁵ Alef-e Khāl Bini

¹⁶ Malango

¹⁷ Bār-tang

¹⁸ Bār-hang

¹⁹ Mimi-zook

²⁰ Alef-e Jisht va Qalanj

²¹ Hendeveh Kavel

²² Astou-khoodoos

²³ Taryāk Koo-hee

²⁴ Āvishan

²⁵ Shākh-e Gāv-k

²⁶ Nā-khanak

²⁷ Kareh Tal-kheh

²⁸ Kāsani

²⁹ Shāh-tareh

³⁰ Gol-e Dokhtar

یکی دیگر از کاربردهای داوریی خاص در دانش بومی منطقه مورد مطالعه استفاده از گیاه گُما برای بیهوشی است. چنان که بومیان بیان می‌دارند این کاربرد مربوط به گذشته بوده و امروزه از شیرۀ این گیاه به عنوان یک ماده آرام‌بخش، تقویت‌کننده اعصاب و درمان انگل مورد استفاده پیرزنان محلی قرار می‌گیرد. جدول شماره ۵، این گروه از گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

۳) مصارف کاربردی و اقتصادی

زنان دهستان کدکن، علاوه بر نقش‌های غذایی و دارویی گیاهان، در زندگی روزمره خود از این منابع طبیعی بهره‌گیری‌های متنوع و گسترده‌ای دارند. به بیان دیگر، گیاهان در این منطقه صرفاً حامل دلالت‌های دارویی و غذایی نیستند، بلکه در حوزه‌هایی مانند ابزارسازی سنتی، صنایع دستی و نیز تکنولوژی‌های بومی کاربرد دارند. از این رو، اهمیت گیاهان در دهستان کدکن تنها در ابعاد طبیعی و اکولوژیک محدود نمی‌شود، بلکه جنبه‌های اقتصادی و کارکردی نیز برای آن‌ها جایگاه ویژه‌ای ایجاد کرده است.

در دانش سنتی زنان، بخشی از این دانش معطوف به استفاده از گیاهان خودرو برای ساخت ابزار و وسایلی است که نیازهای زندگی روستایی را پاسخ می‌دهد. بنابراین می‌توان کاربردهای مختلف گیاهان را در خانه‌سازی، ابزارهای کشاورزی و فرایندهای پخت‌وپز مشاهده کرد؛ کاربردهایی که هم به تأمین معیشت کمک می‌کنند و هم به تداوم شیوه‌های زندگی بومی می‌انجامند.

الف) ساخت ابزارهای سنتی

در دانش سنتی زنان، پیوند میان گیاهان خودرو و نیازهای روزمره بسیار پررنگ است. بخش قابل توجهی از این دانش به استفاده از گیاهان برای ساخت ابزارهای لازم زندگی روستایی اختصاص دارد. از این منظر، می‌توان کاربرد گیاهان را در زمینه‌های مختلفی مانند تهیه ابزارهای موردنیاز در خانه، تولید یا تکمیل ابزارهای کشاورزی و همچنین استفاده در فرایندهای پخت‌وپز نشان داد. جدول شماره ۶، این گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

ب) صنایع دستی

صنایع دستی به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از میراث فرهنگی جوامع، نقش مهمی در حفظ و انتقال دانش بومی، توسعه اقتصادی و نیز پایداری محیط‌زیست ایفا می‌کند. در بسیاری از مناطق، دانش بومی مرتبط با گیاهان خودرو، هم به عنوان منبع الهام و هم به عنوان مواد اولیه برای تولید صنایع دستی سنتی شناخته می‌شود. این صنایع نه تنها بیانگر فرهنگ و هویت محلی هستند، بلکه نشان‌دهنده میزان سازگاری مردم با محیط پیرامون خویش نیز به شمار می‌آیند. در دهستان کدکن، صنایع دستی بخش مهمی از اقتصاد روستایی را تشکیل می‌دهد و گیاهان به عنوان مواد اولیه در تولید آثار و اشیاء مورد نیاز این حوزه به کار می‌روند. در این فرآیند، زنان محلی با اتکا به دانش بومی خود، از گیاهان منطقه برای تولیدات سنتی و صنایع دستی استفاده می‌کنند. در جدول شماره مربوط، گیاهانی که در این زمینه کاربرد دارند به صورت دسته‌بندی شده ارائه شده‌اند. جدول شماره ۷، این گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

ج) فناوری‌های سنتی

فناوری‌های سنتی یکی از ارزشمندترین میراث‌های فرهنگی هر منطقه محسوب می‌شوند؛ به ویژه زمانی که این تکنولوژی‌ها از دانش بومی زنان محلی سرچشمه گرفته باشند. در دهستان کدکن، زنان از منابع طبیعی و گیاهان خودرو برای تولید ابزار و وسایلی بهره می‌گیرند که علاوه بر کارکرد عملی، بازتاب‌دهنده هویت فرهنگی جامعه نیز هستند. این تکنولوژی‌ها علاوه بر کمک به حفظ و انتقال فرهنگ، می‌توانند زمینه‌ساز توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی شوند. همچنین با توجه به روند جهانی‌سازی و ضرورت حفظ منابع طبیعی، دانش بومی زنان دهستان کدکن نمونه‌ای از استفاده پایدار از طبیعت به شمار می‌آید و ظرفیت قابل توجهی برای الگوسازی در میان نسل‌های آینده دارد.

از سوی دیگر، تجربه‌های زنان در پیوند با طبیعت و ساخت ابزارهای ساده با دست، می‌تواند به عنوان الگویی کارآمد در مواجهه با چالش‌های زندگی مدرن مطرح گردد. جدول شماره ۸، این گیاهان و جزییات بیشتری از کاربرد آن را در زمینه مذکور به همراه کم و کیف آن نشان می‌دهد.

جدول ۳. گیاهان به‌مثابه میوه‌های بومی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	کاربرد میوه و خوراکی	اجزای به کار رفته	فصل جمع‌آوری	طریقه جمع‌آوری	طریقه نگهداری
۱	عَلَف خرس	زالزالک	<i>Crataegus spp</i>	میوه، مربا، دم‌نوش	میوه	پاییز	فردی	خشک کردن، فریز کردن
۲	چَمَوش	گل جالیزی‌گلک	<i>Orobancha sp.</i>	میوه	ریشه	بهار و تابستان	فردی	به صورت تازه
۳	قردَلو	گیلاس کوهی	<i>Prunus avium L.</i>	میوه، مربا	میوه	تابستان	فردی	خشک کردن
۴	تِگس	بادام کوهی	<i>Amygdalus lycioides Spach</i>	خوراکی	مغز	تابستان	فردی	خشک کردن
۵	کلارغَجه	نان کلاغ	<i>Malva parviflora L.</i>	خوراکی	دانه	بهار و تابستان	فردی	به صورت تازه
۶	چَرخه، سَقَچ	چرخک، کاهوسای بیابانی، شزگوله، باد غلطانک	<i>Launaea acanthoes (Boiss)</i> O.Kuntze	آدامس	شیره خار	تابستان	فردی	نگهداری در ظروف
۷	زینج (بلور)	صمغ، اَنگَم یا رزین	Resin	خوراکی	شیره درخت	بستگی به درخت دارد	فردی یا گروهی	نگهداری در ظروف

جدول ۴. گیاهان به‌مثابه خوراکی‌های بومی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	نام غذا/نان	اجزای به کار رفته	فصل جمع‌آوری	طریقه جمع‌آوری	طریقه نگهداری
۱	سربیشک کوهی	سرشک	<i>Eremurus spectabilis</i> M.Bieb.	قطاب، کوکو	ساقه	بهار	فردی و گروهی	در جای خشک و خنک
۲	دویاز	موسیر ایرانی	<i>Allium stipitatum</i> Regel	نان و تافتون	ریشه	بهار	فردی و گروهی	در ظروف دربسته
۳	مَلور	تره فرنگی	<i>Allium fistulosum L.</i>	قورمه سبزی	ساقه و پیاز	بهار	فردی و گروهی	در جای خشک و خنک
۴	خُلَفه	خُرَفه	<i>Portulaca oleracea L.</i>	قورتی، ترشی، شیرینی (دانه)	برگ و ساقه و دانه	بهار	فردی	خورد شده و فریز شده
۵	کینگر	کنگر	<i>Gundelia tournefortii L.</i>	قیمه، خورش کنگر	ساقه	بهار	فردی	قطعه قطعه شده و فریز شده
۶	سماروق	قارچ	Mushroom	در اکثر غذاها و سرخ یا آب‌پز شده	تمام	بهار	فردی و گروهی	تازه و خشک و فریز شده
۷	گوزروک	منداب راکتی	<i>Eruca vesicaria (L.)</i> Cav.	کوکو همراه با دیگر سبزی‌های باغی	برگ	بهار	گروهی	تازه و خورد شده و فریز شده
۸	پنجه شیر	شقاقل	<i>Pastinaca sativa L.</i>	کوکو همراه با دیگر سبزی‌های باغی	برگ	بهار	گروهی	تازه و خورد شده و فریز شده
۹	پاکلاغوک	پاغازه	<i>Falcaria vulgaris Bernh</i>	قورمه سبزی، کوکو همراه با دیگر سبزی- های باغی	برگ و ساقه	بهار	گروهی	تازه و فریز شده، خشک کردن

جدول ۵. کاربردهای دارویی - درمانی گیاهان (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	نوع بیماری	نوع مصرف	ترکیبات	اجزای به کار رفته	فصل جمع‌آوری	طریقه جمع‌آوری	طریقه نگهداری
۱	گل سیاه خُفه	گل سیاه خُفه	<i>Portulaca oleracea</i> L.	سیاه سرفه	جوشانده	خالص	گل	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن
۲	کوشدر	آرمک سبز	<i>Ephedra viridiscoville</i> Coville	ترمیم شکستگی استخوان	زیفت	همراه با سایر گیاهان و تخم مرغ	تمام گیاه	تابستان	گروهی	خشک کردن
۳	علف سیم‌کش	علف سیم‌کش	<i>Thymus piperella</i> L.	آبسه دندان	خمیر و مرهم	همراه با آرد	برگ و ساقه	بهار	فردی	خشک کردن
۴	خار شتری	خار شتری، خار انگبین	<i>Alhagi maurorum</i> Medik	عفونت دندان، زردی	جوشانده ریشه	همراه با نمک	ریشه	تابستان	فردی	خشک کردن
۵	بارتنگ	بارتنگ	<i>Anchusa</i> sp.	ترمیم زخم‌های عمیق، سرما خوردگی	کوبیده و ضماد	خالص	ساقه و برگ	بهار و تابستان	فردی	خشک کردن
۶	سکن‌گل	تاجریری	<i>Solanum nigrum</i> L.	دندان درد، کرم دندان	سوزاندن با چربی بز و پنبه	ترکیب گیاهان دیگر	گل و میوه	تابستان	فردی	خشک کردن
۷	کمای آنغوزه	آنغوزه	<i>Ferulaassa-foetida</i> L.	آرام‌بخش، تقویت اعصاب	مصرف شیره	خالص	شیره	بهار	فردی و گروهی (تیغ زدن)	صمغ در جای سرد و خشک
۸	آویشو	آویشن	<i>Thymus</i> sp.	سرما خوردگی	جوشانده یا عرقیات	ترکیب با عسل	برگ و ساقه	بهار و تابستان	فردی و گروهی	عرقیات و خشک کردن و عصاره
۹	بی‌بی‌پیروم، بی‌بی‌پروم	بومادران	<i>Achillea</i> sp.	عفونت بدن و دندان	عرقیات	خالص	گل	تابستان	فردی	عرقیات و خشک کردن
۱۰	کسنی	کاسنی	<i>Cichorium intybus</i> L.	رفع عطش، تصفیه خون و کبد چرب	عرقیات	همراه با شاتره	ساقه و گل	بهار و تابستان	فردی	عرقیات و خشک کردن

جدول ۶. گیاهان به مثابه ساخت ابزارهای سنتی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	ابزار تولید شده	اجزای به کار رفته	فصل جمع آوری	طریقه ساخت
۱	سُو	خار سُو	<i>Xanthium spinosum</i> L.	سقف خانه، سوخت تنور آتشی	تمام گیاه جز ریشه	تابستان	سوخت تنور: در زمستان، زمانی که هیزم کمیاب بود، از گیاه خشک‌شده به عنوان سوخت تنور استفاده می‌شد. سقف خانه: از گیاه خشک‌شده به همراه چوب درخت چنار برای پوشاندن سقف خانه‌ها استفاده می‌شد. این گیاه در بین چوب‌های چنار قرار می‌گرفت و نقش عایق را ایفا می‌کرد.
۲	کوشدر	آرمک سبز	<i>Ephedra viridis</i> Coville	افزودنی مصالح ساختمانی (جایگزین سیمان)	تمام گیاه	تابستان	جایگزین سیمان: در گذشته، پودر گیاه خشک‌شده را با آهک و سفیده تخم مرغ مخلوط می‌کردند و از این ترکیب به عنوان جایگزینی برای سیمان در بنایی و دیوارچینی استفاده می‌کردند.
۳	کلارغجه	نون کلاغ	<i>Malva parviflora</i> L.	صیقل دهنده تنور آتشی	برگ و میوه	بهار	صیقلی کردن تنور: برای صیقلی کردن تنور، گیاه تازه را به همراه میوه‌اش می‌کوبیدند و پارچه‌ای نسوز را به آن آغشته می‌کردند. سپس با استفاده از این پارچه، داخل تنور را صیقل می‌دادند تا برای پخت نان آماده شود. این کار باعث تمیز شدن تنور از نان‌های سوخته و چسبیده به دیوار می‌شود و همچنین لایه‌ای محافظ روی سطح داخلی تنور ایجاد می‌کند.

جدول ۷. گیاهان به مثابه صنایع دستی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	ابزار تولید شده	اجزای به کار رفته	فصل جمع آوری	طریقه ساخت
۱	سبنج	اسپند	<i>Peganum harmala</i> L.	تابلوهای سنتی و آویزهای زینتی	دانه‌ها	تابستان	- آویزهای زینتی: دانه‌های این گیاه را در اطراف چارچوب‌های چوبی به نخ می‌کشند و آویز می‌کنند به اعتقاد بومیان محلی وجود این تابلوها بر در خانه باعث جلوگیری از چشم‌نظر است.
۲	سریشک کوهی	سرشک	<i>Eremurus spectabilis</i> M.Bieb	دبه‌های نگهداری روغن‌های حیوانی، چسب طبیعی	ریشه و برگ	بهار	- چسب طبیعی: خشک شده و پودر شده گیاه را همراه با مواد شیمیایی ترکیب کرده و چسب زرد رنگی به دست می‌آید که برای صحافی کتاب و دیگر موارد استفاده می‌شود. - دبه‌های نگهداری روغن‌های حیوانی: برای ساخت این دبه‌ها گونی‌های کتفی را پر از کاه می‌کردند و به حالت کوزه آنها را شکل می‌دادند و در آخر خشک شده و پودر شده گیاه را همراه با مواد دیگر ترکیب می‌کردند و بر روی کیسه شکل داده شده می‌کشیدند و در محل نور آفتاب می‌گذاشتند تا خشک شود در آخر مواد داخل را خالی می‌کردند کوزه را برای مصرف استفاده می‌کردند.
۳	سُو	خار سُو	<i>Xanthium spinosum</i> L.	سبد، رفته (سله تنور)	تمام گیاه جز ریشه	تابستان	- سبد: برای ساخت این سبدها این گیاه را خشک می‌کردند و با سنگ می‌کوبیدند تا خارهای آن از بین برود و حالت مسطحی پیدا کند تا بتوانند آلوهای پوست گرفته شده را بر روی آنها خشک کنند.

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	ابزار تولید شده	اجزای به کار رفته	فصل جمع آوری	طریقه ساخت
							- رفوده (سله تنور): برای ساخت سله تنور این خار را و با سنگ می‌کوبیند تا خارهای آن از بین برود و حالت مسطحی پیدا کند بعد با پنبه یا پشم گوسفند روی آن می‌گذاشتند و با پارچه‌ای آن را می‌پوشاندند و از این ابزار برای حالت‌دهی خمیر و به تنور زدن خمیر استفاده می‌کردند.

جدول ۱. گیاهان به مثابه فناوری‌های سنتی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نام بومی	نام فارسی	نام علمی	ابزار تولید شده	اجزای به کار رفته	فصل جمع آوری	طریقه ساخت
۱	زرگیش کوهی	زرشک	<i>Berberis vulgaris</i> L.	رنگ‌های طبیعی	بهار	گروهی	با جوشاندن ریشه این گیاه رنگ طبیعی بسیار زیبایی به دست می‌آید.
۲	خلوری	گل محمدی وحشی	<i>Cistus atriplicifolius</i> Vent.	رنگ‌های طبیعی	بهار	فردی	با جوشاندن ریشه این گیاه رنگ طبیعی بسیار زیبایی به دست می‌آید.
۳	چوب درخت زردآلو	چوب درخت زردآلو	<i>Prunus armeniaca</i> L.	رنگ طبیعی برای پوست ماست	تابستان	فردی	با جوشاندن چوب درخت با گیاه خلوری رنگ طبیعی بسیار به دست می‌آید که پوست بز را در آن قرار می‌دادند و رنگ می‌گرفت و هم زمخت و مقاوم می‌شد تا برای تحمل مقدار زیادی ماست ظرفیت کافی را داشته باشد.
۴	ختمی	ختمی	<i>Althea officinalis</i> L.	صابون	تابستان	فردی	استفاده در تولید صابون خانگی به عنوان رایحه
۵	بابونه	بابونه	<i>Matricaria chamomilla</i> L.	صابون	تابستان	فردی	استفاده در تولید صابون خانگی به عنوان رایحه
۶	گل دختر و گل لاله وحشی	گل لاله وحشی	<i>Tulipa montana</i> Lindl.	رژ لب‌های طبیعی	بهار	فردی	استفاده در تولید رژ لب
۷	قریچ (خیر)	گون کتیرا	<i>Astragalus gossypinus</i> Fisch.	ژل مو (تقویت و حالت‌دهی مو)	تابستان	گروهی	تهیه ژل مو: بعد از جمع‌آوری و کندن از ساقه این گیاه ماده‌ای لزج مانند و شفاف استخراج می‌کنند که بسیار خاصیت درمانی برای مو دارد این ماده را ژل کتیرا می‌گویند.

۴- نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در دهستان کدکن، شناخت گیاهان خودرو در قالب یک دانش بومی زنده و کارکردی جریان دارد؛ دانشی که صرفاً به شناسایی گونه‌ها محدود نیست؛ بلکه آن‌ها را به راه‌حل‌های روزمره برای نیازهای معیشتی و فرهنگی پیوند می‌دهد. در این نظام، زنان کنشگران اصلی‌اند و با اتکا به تجربه‌های زیسته، نشانه‌های گیاهی، آگاهی از فصل و محل رویش، و آزمون‌های متوالی در زندگی خانوار، گونه‌ها را طبقه‌بندی کرده و کاربردهای مناسب آن‌ها را به کار می‌گیرند. بر پایه یافته‌ها، طبقه‌بندی بومی گیاهان کدکن را در دو دسته کلی گیاهان باغی، گیاهان کوهی زمینه‌ساز سه کارکرد محوری است: نخست، تأمین غذا و تنوع‌بخشی به سبد خانوار از طریق مصرف تازه‌خواری و فرآورده‌های سنتی؛ دوم، نقش آفرینی گیاهان در درمان‌ها و مراقبت‌های خانگی از راه آماده‌سازی‌های سنتی مانند عرقیات، جوشانده‌ها و فرآورده‌های موضعی و سوم، تقویت اقتصاد و فناوری‌های سنتی از مسیر استفاده از گیاهان در ابزارسازی، رفع نیازهای خانه و کشاورزی و تولید صنایع دستی. در مجموع، پیوند «دانش» و «کاربرد» در این پژوهش روشن می‌کند که دانش زنان هم‌زمان یک سرمایه فرهنگی و یک ابزار بوم‌سازگار برای بهره‌برداری از منابع طبیعی است. انتقال بین‌نسلی مهارت‌ها—از جمع‌آوری و آماده‌سازی تا تولید و کاربرد—سبب تداوم این میراث شده و به حفاظت از هویت غذایی و درمانی جامعه محلی کمک می‌کند. بنابراین، مستندسازی این دانش نه‌تنها یک ضرورت فرهنگی برای جلوگیری از فرسایش معرفت بومی است؛ بلکه می‌تواند مبنایی برای برنامه‌ریزی‌های آینده‌نگرانه در حوزه مدیریت منابع طبیعی، حمایت از صنایع دستی و ترویج بهره‌برداری پایدار از گیاهان خودرو فراهم آورد.

۵- سپاس‌گزاری

نویسندگان از تمامی زنان دهستان کدکن که در انجام این پژوهش همکاری کردند، صمیمانه قدردانی می‌کنند.

۵- تضاد منافع

نویسندگان هیچگونه تضاد منافی را اعلام نمی‌کنند.

7. References

- Abbasian, A., Naseri, M., & Abbaspour, M. R. (2020). Investigating the relationship between rapeseed planted area and yield. *Quarterly Journal of Rural Strategic Development*, 7(1), 103-118. [In Persian]
- Abrahimi, H., & Safahian, H. (2014). Sustainable development of medicinal plants using local indigenous knowledge. *International Conference on Sustainable Development: Solutions and Challenges Focusing on Agriculture, Natural Resources, Environment, and Tourism*, Tabriz, Iran, 1-8. [In Persian]
- Ahmadi, R., & Heydari, Q. (2015). Investigating the role of indigenous knowledge of medicinal plants in sustainable development: A case study of Darabgird County. *Second National Conference of Scientific Associations of Students in Agriculture and Natural Resources*, 1-6. [In Persian]
- Amrollahi Jalalabadi, A., Forouzeh, M. R., Barani, H., & Yeganeh, H. (2023). Indigenous knowledge for preparing local feed from wild rangeland plants: A case study of Gugher rangelands. *Iranian Anthropology Research Journal*, 2(1), 27-48. [In Persian]
- Amiri Ardakani, E., Askari, H., Khademian, S., Hamedi, S., & Mohagheghzadeh, A. (2020). Pharmacognosy of the Bavi tribe in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province, Iran. *Traditional Islamic and Iranian Medicine*, 11(4), 311-330. [In Persian]
- Anbari, M. (2016). Nightmare of "Development" and Rural Disquiet. *Social Studies and Research in Iran*, 5(1), 171-187. [In Persian]
- Arabion, A. Q. (1999). Indigenous knowledge: A necessity in the process of development and extension. *Village and Development*, 9(1), 85-136. [In Persian]
- Astealaji, A. (2015). Capabilities of sustainable development of rural areas in Iran with emphasis on medicinal plants. *Scientific Journal (Ministry of Science)*, 2(1), 19-28. [In Persian]
- Astealaji, A., & Moghadasi, S. (2015). Evaluation of rural sustainable development with emphasis on environmental capacity and public participation in medicinal plant production: A case study (Semnan Province, Miamae County, Kalpoosh District). *Scientific Journal (Ministry of Science)*, 4(1), 55-67. [In Persian]

- Bozjomehri, K. (2016). The role of indigenous ecological knowledge of rural women in sustainable management of natural resources and environment: A case study of villages in Neyshabur and Firouzeh counties. *Journal of Women and Sustainability of Natural Resources and Environment in Rural Areas*, Geography Group, Ferdowsi University of Mashhad, 24(1), 1-12. **[In Persian]**
- Choubchian, S., & Farmandeh, E. (2021). Effective actors in the trade of medicinal plants and their role in the sustainable development of rural communities. *Medicinal Plants Congress: Mechanization and Processing*, 2(1), 1-19. **[In Persian]**
- Dalafan, I., Khodaiari, H., & Azizy, K. (2019). Ethnobotany of indigenous medicinal plants in Zagheh and Biraneshahr areas, Lorestan Province, Iran. *Ecophytochemistry of Medicinal Plants*, 7(4), 64-83. **[In Persian]**
- Didevar, M., Ebadi, M. T., Hasan Barani, M., & Rahimi, R. (2021). Study of indigenous knowledge and traditional uses of some medicinal plants in the Baluchistan region of Iran. *Traditional Islamic and Iranian Medicine*, 3, 233-245. **[In Persian]**
- Emadi, M. H., & Abbasi, E. (1999). Application of indigenous knowledge in sustainable development. *Village and Development*, 3(2), 97-128. **[In Persian]**
- Ghadimi Jubani, M., & Ghavam, M. (2022). Investigating the amount of interest, knowledge, and application of indigenous medicinal plants among the people of Juban village, Gilan Province. *History of Medicine*, 14(47), 0-0. **[In Persian]**
- Gharbi, M., & Seddighi, F. (2025). Ethnopharmacological Documentation of Ferula (Koma Plant) and Traditional Medicinal Usage in Sheshtamad, Razavi Khorasan, Iran. *Ethnobiology and Biodiversity Conservation*, 2(4), 72-94. **[In Persian]**
- Gholami, T., Torabi, M., & Naghi Khani, M. (2023). *Economic statistics research center (Rural economy of Iran: Accounting for production by economic sectors in the rural area for years 1390-1398)*. **[In Persian]**
- Garagani, S., Arzani, H. R., Razaghi Bor, H., & Khani, F. (2016). Cultural ecology, analysis of indigenous knowledge of Salimani tribe nomadic women in the process of sustainable rangeland development. *Iran Indigenous Knowledge*, 3, 173-199. **[In Persian]**
- Hajjiloo, F. (2021). Factors affecting the cultivation of climate-resilient indigenous species based on indigenous knowledge of rural women in East Azerbaijan. *Environmental Sciences Studies*, 6(2), 368-369. **[In Persian]**
- Hosseini, S., Hashemti, G. A., Forouzeh, M. R., & Karami, P. (2021). Indigenous knowledge of medicinal plants of Abidar Mountain, Sanandaj. *Iran Indigenous Knowledge Biannual*, 16(1), 343-395. **[In Persian]**
- Hosseini, S. M., Tavassoli, A., & Abadeh, A. (2021). Investigating the cultivation of oilseed plants in the sustainable development of rural areas of the Sistan basin. *Rural Development Strategies*, 4(1), 473-485. **[In Persian]**
- Jomehpour, M. (2013). Indigenization in the field of rural development and the role of indigenous knowledge in the process. *Iran Indigenous Knowledge Biannual*, 2(1), 50-79. **[In Persian]**
- Khanjani Nezhad, L., & Shadi Taleb, J. (2012). Rural residents' attitudes toward women's capabilities in rural executive management (Case study: Paltakleh and Balapapakideh villages, Langarud County). *Rural Research Quarterly*, 3(4), 1-15. **[In Persian]**
- Kiasie, Y., Forouzeh, M. R., Mir Dilmey, S. Z., & Nik Nezhad, H. (2019). Ethnobotany of edible, medicinal, and industrial rangeland species in Khosh Yeylaq region, Golestan Province. *Iran Indigenous Knowledge*, 6(11), 151-204. **[In Persian]**
- Larti, M., Mehrabian, A., Arabsalmani, K., Sarvi, A., & Alaeifar, M. (2024). Ethnobotany, conservation and sustainable development. *Ethnobiology and Biodiversity Conservation*, 1(1), 10-20. **[In Persian]**
- Magsoudi, M., & Gharbi, M. (2013). Principled extraction of the indigenous community of Sheshtamad, Sabzevar, from the Ferula (Koma Plant): A step towards empowering the indigenous community and preserving the regional environment. *Second National Conference on Sustainable Development in Arid and Semi-Arid Regions*, Abarkuh, 1-9. **[In Persian]**
- Magsoudi, M., & Parsa Pazhouh, S. (2011). Ethnobotany of the Pas Qaleh region north of Tehran city. *Iranian Anthropology Research*, 1(2), 137-161. **[In Persian]**
- Mardini, H., Zeidali, E., Azizy, M., & Biyad, H. (2010). Investigating the medicinal properties and distribution status of some indigenous plants in Chaharmahal and Bakhtiari Province. *National Conference on Medicinal Plants*. **[In Persian]**
- Mehrnia, M., & Hosseini, Z. (2020). Ethnobotanical study of indigenous medicinal plants in Aleshtar region (Lorestan). *Traditional Islamic and Iranian Medicine*, 11(1), 81-112. **[In Persian]**
- Moradi Nezhad, Sh., & Khosravani Farahani, M. R. (2022). Investigating indigenous pharmacognosy knowledge in Mobarakeh County. *Traditional Islamic and Iranian Medicine*, 13(3), 203-220. **[In Persian]**
- Pourhashemi, M., & Penahi, P. (2020). Ethnobotany of woody medicinal plants in Harabolot region, Nurabad Mamassani County, Fars Province. *Iranian Medicinal Plants Technology Scientific-Extension Journal*, 1, 62-73. **[In Persian]**
- Razavi, M. (2014). A review of indigenous botanical knowledge: History and importance. *Scientific Journal (Ministry of Science)*, 67(1), 123-152. **[In Persian]**

- Regani, H., & Akbari, F. (2016). Indigenous knowledge of using medicinal plants in Arim village, Hezarjarib region, Nowka County. *National Conference on Medicinal, Aromatic, and Spicy Plants*, 1-7. **[In Persian]**
- Regani, H., & Zeidali, A. (2016). Indigenous medicinal knowledge of using wild rue (*Peganum harmala*) plants in South Khorasan. *National Conference on Medicinal, Aromatic, and Spicy Plants*, 1-8. **[In Persian]**
- Vedadhir, A., Gharbi, M., Maghsodi, M., & Omidvar, N. (2016). Koma: a spectrum of use and exclusion: Cultural meaning of a plant nutrition in the region of Sheshtamad, Sabzevar, Khorasan Razavi Province, Iran. *Indigenous Knowledge of Iran*, 3(5), 107-152. **[In Persian]**

Journal Pre-proof